

-gAll EKİNİN SİBİRYA TATAR TÜRKÇESİNDEKİ KULLANIMI ÜZERİNE

*Ercan ALKAYA**

ÖZET

Tatar Türkçesinin üç büyük ağız grubundan biri olan ve Doğu grubu ağızları olarak adlandırılan Sibirya Tatar ağızları -gAll ekinin yaygınlığı ve çeşitli işlevleriyle kullanımı bakımından Tatar edebî diline göre zenginlik arz etmektedir. Günümüzde Tatar edebî dilinde kullanımı görülmeyen bu ek, Sibirya Tatar Türkçesinde Eski Türkçedeki işlevlerini de devam ettirerek başta isim-fiil (master), zarf-fiil, gereklilik çekimi olmak üzere çeşitli işlevleriyle yaygın olarak kullanılmaktadır.

Bu çalışmada -gAll ekinin kökeniyle ilgili görüşler değerlendirilmiş, ekin Sibirya Tatar ağızlarındaki kullanımı, varyantları ve işlevleri ortaya konulmuş, diğer lehçelerdeki durumu da göz önüne alınarak Sibirya Tatar Türkçesinin mevcut durumu ve konumuyla ilgili bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: -gAll eki, Sibirya Tatar Türkçesi, Eski Türkçe, Türk lehçeleri, zarf-fiil, isim-fiil

ON THE USE OF – gAll SUFFIX IN SIBERIAN-TATAR TURKISH

ABSTRACT

One of the greatest three dialect groups, Siberian Tatar dialects, named Eastern group dialects, include a widespread use of –gAll suffix and various functions when compared with Tatar literary language.

That suffix which has no usage in today's' Tatar literary language, is used widely with many functions such as infinitive, gerund and imperatives.

With this study, the opinions on -gAll suffix was evaluated, its usage, variants and functions in Siberian Tatar dialects were investigated and by taking its situation in other dialects into consideration, its present usage in Siberian Tatar Turkish was evaluated.

Key Words: -gAll suffix, Siberian Tatar Turkish, Old Turkish, Turkish dialects, gerund, infinitive

* Doç. Dr., Fırat Ü. Eğt. Fak. Türkçe Eğt. Böl. Öğretim Üyesi. El-mek: ealkaya16@gmail.com

-gAll eki Eski Türkçe döneminden itibaren dilimizde çeşitli işlevleriyle kullanımı görülen eklerdendir. İlk olarak Bilge Kağan, Kültigin ve Tonyukuk yazıtlarında görülen bu ek Eski Türkçede çeşitli işlevlerle kullanılmış ve daha sonraki dönemlerde de ekin kullanımına devam edilmiştir. Ekin tarihî dönemlerde ve günümüz Türk lehçelerindeki kullanımı çeşitlilik göstermektedir.

-gAll ekinin kökeni hakkında değişik görüşler mevcuttur. Ramstedt ve Kononov bu ekin istek eki -ga ile isimden isim yapma eki -lı'nın birleşmesinden (-ga+lı) meydana geldiğini söylemişlerdir. N. K. Dimitriyev ise bu ekin -gan+lı ekleriyle oluştuğunu belirtmiştir¹. Ekin daha çok -gan+lı yapısıyla oluştuğu kabul edilmiştir. -gan+lı yapısı ünsüz benzeşmesi sonucunda -gannı ve gallı şekillerini almış, daha sonra ikizleşen /n/, /l/ seslerinden biri düşerek -galı ve -ganı şekilleri meydana gelmiştir. Sibirya Tatar Türkçesinde -galı şeklinde görülen bu ekin Kırgız, Özbek gibi lehçelerde -gAnI şekilleri bulunmaktadır². P. İ. Kuznetsov ise, Türkçedeki ekleri bitişim teorisine göre ele aldığı makalesinde ekin kökenini kal- fiili ve -ı zarf-fiil ekinin birleşmesine (kal->galı>alı) dayandırmaktadır³.

Eski Türkçede ekin en çok görülen işlevi, asıl fiilin amacını, asıl fiildeki iş, oluş veya hareketin meydana geliş sebebinin bildirmektir: *yadağ yabız boltu tip al-galı kelti* BK D 32 "Türklerin piyadesi bozuldu deyip bizi tutsak almak için geldiler"; *(sıñ)ar süsi äbig barkıg yul-galı bardı, sıñar süsi süñüş-geli kelti* BK D 32 "(Onların) yarı ordusu (da bizimle) savaşmak için geldi"; *asın-galı tüşürtümüz* T 27 "Dağa tırmanmak için askerleri atlarından indirdik"⁴; *Kişi oğlu qop ölgeli törümüş* KT K10 "İnsanoğlu hep ölmek için türemiş"⁵.

-gAll ekinin Eski Türkçedeki bir diğer işlevi de asıl fiilin başlangıç noktasını ifade etmektir: *türk bodun kılın-galı türk kagan olor-galı şaıtun balıkka taloy ügüzke tegmiş yok ermiş* T 18 "Türk halkı yaratılalı, Türk hakanı tahta oturalı Şantung ovası şehirlerine ve büyük denize kadar gittiği hiç olmamış". A. von Gabain, daha sonraki metinlerde (Uygur dönemi) bu ekin "beri" anlamına sahip olduğunu ifade etmektedir: *yıllar aylar ärtgäli, ür kiç boltu* HtV 24 "yıllar aylar geçeli çok oldu"⁶.

yuyka ärkli topul-galı uçuz ärmüş, yinçge erklig üz-gäli uçuz T 13 "Yufka olanı delmek kolay imiş, ince olanı olanı kırmak kolay" örneğinde ise ekin mastar işleviyle kullanıldığı görülmektedir.

Eski Türkçenin Uygur döneminde -gAll eki, yeterli ifade eden birleşik fiil yapımında asıl fiilin üzerine gelerek u-, ve bol- fiilleriyle yeterli ifadesinde kullanılır: *umut bol-galı u-gaylar* "umut olabilecekler"; *yoldın ärtür-gäli u-mak* "yoldan geçirtebilecek"; *balıklı kuşlı uçguta batguta tapınçakia uç-kalı bat-galı bolurlar* HtY 3 r7 "balıklar ve kuşlar uçmakta ve (suya) dalmakta, isteklerine göre uçabilir ve dalabilirler"⁷; ... *tengri tengrisi burhanka et'özdeki yangılmak yakın bargalı umaz*. BT III 512-8 "... büyük Buda'ya vücuttaki hata yaklaşamaz"; *ol yolça barıp arıtı*

¹ F. Y. Yusupov, **Neliçniye Formı Glagola B Dialektax Tatarskogo Yazıka**, Kazan 1985, s. 251.

² Hülya Kasapoğlu Çengel, **Kırgız Türkçesi Grameri**, Akçağ Yay., Ankara 2004, s. 314.

³ Petro İ. Kuznetsov, "Türkiye Türkçesi'nin Morfoetimolojisine Dair", **TDAY-B 1995**, TDK Yay., Ankara 1997, s. 222.

⁴ Talat Tekin, **Orhon Türkçesi Grameri**, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, İstanbul 2003, s. 176.

⁵ Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1991, s. 75

⁶ A. Von Gabain, **Eski Türkçenin Grameri**

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/3 Summer 2011

sansardın ozgalı bolmaz. MaitrHami Giriş, 324-325 “O yola uygun bir şekilde gidip silsileden kurtulamaz”⁸.

Ekin Eski Türkçedeki bir diğer işlevi de gelecek zaman ifadesinde tasviri fiile gelerek “-mek üzere olmak; -AcAk olmak” anlamıyla kullanılmasıdır: *öl-geli tur-* “ölmek üzere olmak”; *kir-gäli tur-* “hemen girecek durumda olmak, girecek olmak”; *öl-gäli yat-* “hemen ölecek durumda olmak, ölecek olmak”⁹.

-GAl eki Karahanlı Türkçesinde de görülür. Bu dönem eserlerinde ekin en yaygın işlevi asıl fiildeki iş, oluş veya hareketin sebebini bildirmektir¹⁰: *Kış yay bile tokuştı/Kıngır közüün bakıştı/Tutuş-kalı yakıştı/Utgalmat ograşur*. DLT I, 170 “Kış yazla vuruştı, kızgın gözle bakıştı, tutuşmak için yaklaştı, birbirini utmaya uğraşır”; *Er kulın ur-galı sesindi* DLT II, 152. “Adam kölesini dövmeye yeltendi”. Fazla örneği olmamakla birlikte Kutadgu Bilig’de de aynı işlevle kullanılmıştır: *tapın-galı keldim anıñ kappıña*. KB 67-528 “Kapısında hizmet için buraya geldim”; *küsep keldim erdi sini kör-geli/nelük kızlediñ yüz maña kel-geli*. A180-3) “Buraya seni görmek arzusu ile gelmişim; benden neden yüzünü gizledin”¹¹.

Kudadgu Bilig’de bir örnekte “-AlI, -AlI beri” anlamıyla zaman sınırlaması işleviyle kullanıldığı görülmektedir: *ayur ay kadaşım kalı keldiñ ay/saña tuş-galı men takı keçmez ay*. KB 564-5685 “Ey kardeşim, niçin geldin, söyle; seninle buluşalı henüz bir ay biye geçmedi, dedi”¹².

Karahanlı Türkçesinde zarf-fiilin gösterdiği hareketle asıl fiilin gösterdiği hareketin aynı zaman kesitinde gerçekleştiğini de gösterir: *Yazıdaki süwlin edher-geli ewdeki takagu içgımma* DLT I, 447. “Yazıdaki sülünü ararken evdeki tavuğu kaçırma.”; *Yakadaki yalga-galı eligdeki içgımur*. DLT I, 235 “Yakadaki - yemek döküntüsü - yalanırken eldeki kaybedilir”.

Ek Karahanlı Türkçesinde işin, hareketin yapılmak üzere olduğunu bildirir: *Berdim sanga kalıng/Emdi munı alıng/Emgek mening biling/Ugrar tıngür bar-galı*. DLT III, 372. “Sana cihaz verdim, şimdi bunu alın, benim emeğimi bilin. Dünür gitmek üzeredir”.

Ek, Karahanlı Türkçesinde yaklaşma işleviyle birleşik fiiller de oluşturmaktadır: *ol tur-galı* DLT I, 22 “O, durayazdı”; *Ol bar-galı* DLT I, 22 “O, varayazdı”¹³.

Harezm Türkçesi eserlerinde ek genellikle “-mAk” için anlamıyla işin, hareketin yapılma amacını ve sebebini bildirir: *Ol oğlanlar Salih peygambeni öltürgeli ogradılar* RKE, 35r-17; *Ka’beke ziyaret kılğalı bardım erdi* NF, 188-3¹⁴. Harezm Türkçesinde ek, “-alı, -dığından beri” anlamıyla hareketin oluş zamanını da gösterir: *Yusuf Ken’andın çık-galı yigirmi yiti yıl tamam bolmış erdi* RKE, 93r-20.

Kıpçak Türkçesi eserlerinde ek genellikle beri edatıyla birlikte kullanılır ve Türkiye Türkçesindeki “-alı, -dığından beri” anlamıyla zaman sınırlaması yapar: *kel-geli beri körmedim* KK 42; *Sultan kel-geli beri bir ay bardır* KK 42¹⁵. -gAlı eki Kıpçak Türkçesinde seyrek olarak “beri”

⁸ Ferruh Ağca, **Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri**, TKAE Yay., Ankara 2010, s. 50, 53.

⁹ A. Von Gabain, **age.**, s. 86, 91.

¹⁰ Hikmet Yılmaz, **Kuzey (Kıpçak) Grubu Türk Şivelerinde Zarf-fiiller, Erciyes Ü. Sos. Bil. Ens. Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Kayseri 1998, s. 68

¹¹ Ahmet B. Ercilasun, **Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-**, Gazi Ü. Yay., Ankara 1984, s. 186

¹² Ahmet B. Ercilasun, **age.**, s. 186.

¹³ Hikmet Yılmaz, **agt.**, s. 68.

¹⁴ Nesrin Bayraktar, **Türkçede Fiilimsiler**, TDK Yay., Ankara 2004, s. 204-205.

¹⁵ Ali Fehmi Karamanlıoğlu, **Kıpçak Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara 1994, s. 146.

edatını almadan da kullanılmakta ve “-mAk için” anlamıyla işin hareketin amacını, sebebini bildirmektedir: *yolunda baş oynap can terkin/urup men kör-geli dildar körkin* GT 225, 113a-13¹⁶.

Eski Anadolu Türkçesi döneminde bu ek ön sesi düşmüş olarak -Alli şekliyle görülür; yalın biçiminin yanında, 15. yüzyıldan itibaren yazılan eserlerde +Dan ayrılma hali ekiyle birlikte kullanımından doğan -AldAn kalıplaşmış biçimleri ve “berü” edatıyla birlikte kullanımı görülür. Ekin -Alli biçiminin “berü” edatıyla kullanımı görülmez. İşlev bakımından zaman sınırlaması yapmaktadır: *ayrıl-ali yitmiş yıl olmuşdu/yitmiş yıldan sonra bulmuşdu* ŞHYZ-1413; *Yunus Hakka biliş-eli can u gönül viriş-eli/Şol Tapduga iriş-eli gizlü razum açar oldum* YE, 208-9; *men saña müştak boldum ol kocayı kör-elden berü* BH, 304-4; *tog-aldan bagrumı togradı gurbet/sızar tamar ciger kanı tamardan* YE, 263-3¹⁷.

Ek Çağatay Türkçesinde yaygın bir şekilde çeşitli işlevleriyle kullanılmıştır. Asıl hareketin başlama noktasını belirterek zaman sınırlaması yapar. Bu işlevinde ek yalnız başında kullanılırken seyrek olarak “beri” edatını da alır: *könlüm hazındır dilnevazım bar-galı* “Gönül okşayanım gideli beri gönlüm üzüntülüdür”; *men öl-geli köp boldı* “Ben öleli çok oldu”; *eşikiñ toprakda yer tap-kalı beri Geda tac-ı Efridun bile taht-ı Süleyman istemes* “Eşiğinin toprağında yer bulalı beri Gedaî, Feridun’un tâcı ile Süleyman’ın tahtını (bile) istemez”¹⁸.

Çağatay Türkçesinde amaç bildirmek için de kullanılmaktadır: *meni köydür-geli ol közi otluk köñülni taş eter, gamzeni çakmak*. “O yakıcı gözlü, beni yakmak için, gönlünü taş ve gamzesini çakmak yapar”.

Amaç, karar veya rağbet bildiren fiiller ile bu zarf-fiil, bazen esas fiilin dolaylı nesnesine işaret etmek için kullanılır: *bâde-i nâb iç-keli ‘azm eylese* “(o), katıksız şarap içmeye kalkışsa”; *çün tab’ mülâyim, bđlur đrgen-geli mâyil* “yaradılış nazik ise, öğrenmeye meyilli olur”.

Çağatay Türkçesi, 13.51.7(.9337 Tm.0319 Tc0 Tw(170-13i5213--a1.516-14.5ma)13.3u27.2(t)-15.6(m).884i) TJ/F8 1 Tf1.989 0 T

1. Maksat bildirir: *Seni kör-gönü keldim*. “Seni görmek için geldim”; *Şaardı kıdır-ganı ketiştî*. “Şehri gezmek için gittiler”.

2. “-All” anlamında zaman sınırlaması yapar: *Al bölüm başçısı bolup kel-geni okutuuçular cakşıraak iştey baştadı*. “O, bölüm başkanı olalı beri öğretmenler daha iyi çalışmaya başladılar”; *Kadırdı universiteti büt-könü körö elekmin*. “Kadir’i, üniversiteyi bitireli görmedim”.

3. kal-, tur- ve cat- filleriyle kullanılarak iş veya hareketin gerçekleşmek üzere olduğunu bildirir: *Camgır caa-ganı kaldı*. “Yağmur yağmak üzere”; *Kel-geni catışat*. “Gelmek üzere”; *Ketken namuzım kel-geni turat, Kudayım özü ber-geni turat*. “Giden namusum gelmek üzere, Allah’ım kendisi vermek üzere”.

azañ ü ğçe ğ

Ek, Kazak Türkçesinde -ğalı/-geli; -qalı/-keli şekilleriyle görülür²¹. Kazak Türkçesinde ekin iki işlevle kullanıldığı görülmektedir:

1. Maksat, niyet bildirir: *Men sizdi gör-geli keldim*. “Sizi görmek için geldim”.

2. “-All” anlamında zaman sınırlaması yapar, zaman içinde bir noktayı işaret eder: *Körispe-geli köp vaqt ötti*. “Görüşmeyeli çok zaman oldu”²².

a aça - a qa ü ğçe ğ

Karakalpak Türkçesinde -ğalı/-geli; -qalı/-keli şekilleriyle görülen ek fazla işlek değildir. Daha çok “beri” edatıyla kullanılıp “-All, -All beri” anlamıyla zaman sınırlaması yapar. Ekin Karakalpak Türkçesi ağızlarında -ğanlı/-genli; -ğalı/-gelli şekillerinin olduğu da bilinmektedir: *Joq bolıp ket-keli beri*. “Yok olup gideli beri”; *Kolhozğa kir-geli, onuñ turması düzeldi*. “Kolhoza gireli beri onun hayatı düzene girdi”; *Men kel-geli köp waqt boldı*. “Ben geleli çok zaman oldu”²³.

oga ü ğçe ğ

Nogay Türkçesinde -ganlı/-genli; -kanlı/-kenli biçimiyle görülür ve işlev bakımından “-All, -DAn beri” kalıbına uygun düşecek şekilde zaman sınırlaması yapar: *tuv-ganı* “doğalı”, *kel-geñi* “geldiğinden beri”, *yet-geñi* “varalı”, *şık-qañi* “çıktığından beri”²⁴. *Üyken Atalık sogısı bit-kenli otuz yıldan artık zaman ötti*. (YY, s. 97) “II. Dünya savaşı biteli otuz yıldan fazla zaman geçti.”

Nogay Türkçesinde aynı işlevle “beri” ve “berbetin” edatlarıyla da kullanılmaktadır: *Sovet vlasti kural-ganlı beri nogay yazuvşılarınıñ yazıp şıgargan bayığı 60 prozalık knigalarınñ 20-ga yuvıgın F. Abdulcalilov ulı yazgan*. “Sovyet yönetimi kurulduğundan beri Nogay yazarlarının yazdığı önceki altmış nesir kitabının yirmiye yakınını F. Abdulcalilov oğlu yazmıştır”²⁵; *Men seni körgenim yok birinşi ekonomga ket-kenli berbetin*. “Ben birinci ekonomiye gittiğimden beri seni görmedim”²⁶.

a aça - a qa ü ğçe ğ

²¹ Kenan Koç-Oğuz Doğan (Red. Ayabek Bayniyazov), **Kazak Türkçesi Grameri**, Gazi Kitabevi, Ankara 2004, s. 315.

²² Kerim Demirci-İsmail Ulutaş-Ferhat Karabulut, **Kazak Türkçesi Grameri El Kitabı**, okuyorum Yay., Ankara 2006, s. 124.

²³ Ceyhun Vedat Uygur, **Karakalpak Türkçesi Grameri**, Denizli 2001, s. 185.

²⁴ Dilek Ergönenç Akbaba, “Nogay Türkçesi”, **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 662.

²⁵ Ercan Alkaya, **Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar**, Manas Yay., Elazığ 2007, s. 205.

²⁶ Ercan Alkaya, **age.**, 2007, s. 200.

Karaçay Balkar Türkçesinde -ğanlı, -genli, -hanlı şekilleriyle görülmektedir: al-**ğanlı** “alalı”, ayt-**ğanlı** “söyleyli”, ber-**genli** “vereli”²⁷. Ek yalnız başına kullanıldığı gibi “beri” edatıyla da kullanılmakta ve “-All, -All beri” kalıbına uygun düşecek şekilde zaman sınırlaması yapmaktadır: *Men seni körme-**genli** ne qadar zaman ozdu.* “Ben, seni görmeyeli ne kadar zaman geçti.”²⁸; *Maryamni eri Azret a frontdan qayıtıp kel-**genli** eki ay çaqlı boladı.* “Meryem’in kocası Azret de cepheden dönüp geleli iki ay kadar oluyordu.”²⁹; *Birsi soldat a avtomatına qadalıp, kel-**genli beri** da eşikni saqlaydı.* “Askerin birisi de geldiğinden beri, tüfeğine dayanmış kapıyı koruyordu”³⁰.

u u ğ ü ğçe ğ

Kumuk Türkçesinde ek -ğanlı/-genli biçimiyle görülür. Kullanımı yaygın olmayıp Türkiye Türkçesindeki “-All, -All beri” kalıbına uygun düşer. Asıl hareketin gerçekleşmesi anına kadar meydana gelen veya yapılan hareketi ve süresini göstererek zaman bakımından sınırlama yapar: *Yırçı Qazaq tuv-**ğanlı** bu yıl 150 yıl bite.* “Yırçı Kazak doğalı bu yıl 150 yıl oluyor”; *Moskvadan oxuq qayıt-**ğanlı**, ol şkoladan direktor bolup işlep tura.* “Moskova’dan okulunu bitirip döneli beri, o okulda müdür olarak çalışıyor”.

-A ve -gAnII zarf-fiil ekleri birlikte kullanıldığında hareketin aralıksız yapıldığını gösterir: *Biz bil-e bil-**genli** bir zat bolmağan.* “Biz bildik bileli bir şey olmamış”³¹.

ğuz u u ü ğ e ğçe ğn e ğ ö ü ğü ü

Ekin, Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde Türkiye Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde kullanımına rastlanmaktadır.

ü ğ e ü ğçe ğ

Türkiye Türkçesinde ön sesi düşmüş olarak -All şeklinde görülür. Temel işlevi zaman sınırlaması yapmaktır: *Sfikara, nişan yapı-**alı** evden çıkmıyormuş; Üniversiteyi bitir-**eli** on yıl olmuştı.* Ağızların etkisi ile yer yer konuşma dilinde ekin beri veya -dan beri edatı ile genişletilmiş kullanılışları da görülür: *Bu iş başla-y-**alı** beri çalışanların hevesi arttı; O uşursuz aramıza gir-**eliden beri** huzurumuz kaçtı gibi.*

Ek, kendisinden önce gelen ve şahıs ekleri de alabilen bir görülen geçmiş zaman kipi ile birlikte kullanılarak zaman bakımından pekiştirme yapar: *Amcanız ben bil-**di-m bil-eli** Bebek’te oturur.; Mektepten çık-**tı-k çık-alı** görüşmedik*³².

ü ğ e ğ ü ğçe ğ

Günümüz Türkmen Türkçesinde ek, genellikle -alı/-eli biçimiyle “beri” edatını alarak kullanılır ve zaman sınırlaması işleviyle kullanılır³³. Türkmen Türkçesinde diğer lehçelerden farklı

²⁷ Ufuk Tavkul, “Karaçay-Malkar Türkçesi”, **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 998.

²⁸ Ercan Alkaya, **age.**, 2007, s. 412.

²⁹ Ercan Alkaya, **age.**, 2007, s. 279.

³⁰ Ercan Alkaya, **age.**, 2007, s. 205.

³¹ Çetin Pekacar, “Kumuk Türkçesi”, **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 998.

³² Zeynep Korkmaz, **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, TDK Yay., Ankara 2003, s. 1009-1010

³³ 18-19. yüzyıl Türkmen destanlarında ve klasik şairlerin eserlerinde ekin başındaki ünsüzün korunarak -galı/-geli şeklinde kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca günümüzden farklı olarak o dönem eserlerinde ek maksat, niyet işlevi de bildirmektedir: *Zeyt halipa gara geyip, yas*

olarak -Al ekinin üzerine şahıs ekleri gelmektedir. Ek bu kullanımıyla Türkiye Türkçesindeki “-dığım dan beri, -diğin den beri, -duğumuz dan beri vb.” yapıya denk gelmektedir: *Biz bu yurda gel-eli-miz beri...* “Biz bu yurda geldiğimiz den beri”; *Sen gid-eli-ñ beri telim yıl ötdi.* “Sen gideli beri çok yıl oldu”³⁴.

Ekin yalnız başına kullanımı da görülür: *Poezd dur-alı, yarım saat boldi.* “Tren duralı, yarım saat oldu”³⁵. Ek, “beri” edatı almadan kullanıldığında şahıs ekinin üzerine yönelme hâl eki olarak da kullanılmaktadır: *Biziñ oları gör-eli-miz-e iki gece-gündüz boldi.* “Biz onları görel i iki gece iki gündüz oldu”³⁶.

a u ü e ce e n e h ö ü ü ü

z e ü ü çe f

Genellikle -Gan+II eklerinin birleşmesiyle oluştuğu ve daha sonra -GAlI ve -GAnI şekillerine ayrıldığı kabul edilen bu ek, Özbek Türkçesinde her iki şekilde de devam ederek -gâli, -kâli, -qali; -gâni, -kâni, -qani şekillerinde görülmektedir. Ek, Türkiye Türkçesinde “-mek için; -meye” anlamlarına gelecek şekilde maksat, niyet bildirme işleviyle kullanılmaktadır: *Men sizni âlib ket-gâli keldim.* “Ben sizi götürmek için geldim”; *Ânâlarini kör-gâli Mâskvâgâ ketâyâtir.* “Annelerini görmek için Moskova’ya gidiyorlar”; *Biz sizni kör-gâni keldik.* “Biz sizi görmek için geldik”³⁷; *Men bufetça çây âl-gâni ketyapman.* “Ben kantine çay almaya gidiyorum”³⁸.

Ekin seyrek olarak “-dığın dan beri, -alı” anlamına gelecek şekilde zaman sınırlaması yapma işleviyle de kullanıldığı görülür: *Yâpinibdir bizni şâyda/Et-gâli cânân hârir.* “Kaplamaştır bizi şeyda, canan göründüğün den beri”³⁹.

U gu ü ü çe f

Ek, Uygur Türkçesinde ilk hecedeki -a/-e- ünlüsü daralarak -ğili/-gili, -qili/-kili; ğini/-gini şekilleriyle görülür. Ekin çeşitli işlevleri vardır:

1. “-alı, -dığın dan beri” anlamıyla zaman sınırlaması yaparak hareketin başlangıç noktasını belirtir: *Uzun boldi körüşmi-gili* “Uzun oldu görüşmeyeli”; *Beş yıl boldi qizilgülüm/İşqin da men köy-gili.* “Beş yıl oldu kızıl gülüm, aşkında ben yanalı”.

2. Asıl fiildeki hareketin meydana geliş sebebini, maksadını bildirir: *Atamni kör-gili keldim/Anamni kör-gili keldim/Atam bilen anamniñ/Torpiğini söy-gini keldim.* “Babamı görmeye geldim, anamı görmeye geldim; Babam ile anamın toprağını sevmeye geldim”.

3. Bu ek, *bol-* yardımcı fiili ile birlikte kullanıldığı zaman imkân, yeterlilik bildirir: *Qandaq qilğanda bu telepke yet-kili bolidu.* “Nasıl yaparsa bu isteğe ulaşabilir”⁴⁰; *Navaiyniñ eserliridin*

baglap, Leyliniñ vepatın Mecnunga ayt-galı sâhraga rovana boldi. “Zeyt halife kara giyip, yas tutup, Leyla’nın vefatını Mecnun’a söylemek için sahraya çıktı”. bk. M. Söyegov (Gen. Red.), **Türkmen Diliniñ Grammatikası, Morfologiya**, Aşgabat 1999, s. 440.

³⁴ M. Söyegov (Gen. Red.), **Türkmen Diliniñ Grammatikası, Morfologiya**, Aşgabat 1999, s. 440.

³⁵ E. R. Tenişev (Red.), **Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurskix Yazıkov, Morfologiya**, Moskva 1988, s. 478.

³⁶ M. Söyegov (Gen. Red.), **age.**, s. 441.

³⁷ Volkan Coşkun, **Özbek Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara 2000, s. 195-196,

³⁸ Hüseyin Yıldırım, **Özbek Türkçesi**, Gazi Kitabevi, Ankara 2009, s. 236.

³⁹ Rıdvan Öztürk, **Özbek Türkçesi El Kitabı**, Çizgi Kitabevi, Konya 2005, s. 82.

⁴⁰ Rıdvan Öztürk, **Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil**, TDK Yay., Ankara 1997, s. 232-233.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/3 Summer 2011

uniñ bilimi mol, tepekkürü ötkür peylasop ikenliginimu kör-gili bolidu. “Nevaî'nin eserlerinden onun bilgisi çok, tefekkürü derin filozof olduğunu da görmek mümkün (görebiliriz)”⁴¹.

4. İşin, hareketin başladığını bildirir: *Mıhmanlar arqa arqıdın kel-gili turdi.* “Misafirler ardı ardına gelmeye başladı”, *Kasım yañaq çaq-qili başlıdi.* “Kasım ceviz kırmaya başladı”⁴².

5. “*tas qal-*”, “*tamasqal-*”, “*tas-tasqal-*”, “*kil-*” fillerinden biriyle birleşerek gerçekleşme ihtimali olan fakat gerçekleşmeyen hareketi, yani yaklaşma bildirir: *U yiqil-ğili tas qaldı.* “Düşmeye kıl payı kaldı”, (*Biz*) *qizirişip qal-ğili tamas qalduq. Men kelmi-gili tas-tas qaldım.* “Kavga etmemize kıl payı kaldı. Az kaldı gelemeyecektim”⁴³.

üñe f a ü k e çe e n e k ö üñü ü

Ekin Altay, Hakas ve Tuva Türkçelerinde çeşitli işlevlerle kullanımına rastlanmaktadır.

Añ ü kçe f

Altay Türkçesinde ekin dudak uyumuna bağlı şekilleri de bulunur ve ek, -galı/-geli, -kalı/-keli; -golu/-gölü, -kolu/-kölü şekillerinde görülür. İşlev olarak Türkiye Türkçesindeki -All zarf-fiiline karşılık gelir ve “-dAn beri” ifadesiyle zaman bakımından sınırlama yapar: *Onoñ bu cerge kel-geli, köp lö bolzo, cirme cıldañ emeş le aşkan.* “Sonra bu yere geleli, çok çok olsa, yirmi yıldan biraz fazla (zaman) geçmiş⁴⁴; *Men añdı at-kalı, uday berdi.* “Ben geyiği avlayalı, çok zaman oldu”⁴⁵.

añ ü kçe f

Bu ek Hakas Türkçesinde -ğali/-geli, -hali/-keli; -ali/-eli şekillerinde görülür. -g (-ğ)’li şekiller tonlu ünsüzler, -k, -h’li şekiller tonsuz ünsüzler ile kullanılır. Ek, ünlülerden ve -ğ, -g, -ñ ünsüzlerinden sonra -ali/-eli şekline girmektedir: *oyla-ali* “koşalı”, *teñ-eli* “değeli”⁴⁶. İşlev olarak Türkiye Türkçesindeki -All zarf-fiiline karşılık gelir ve “-dAn beri” ifadesiyle zaman bakımından sınırlama yapar: *Min mında ügren-geli, ibge nanmadım.* “Ben burada okula başlayalı eve dönmedim”; *Olar, tanıs-hali, hada toğışhannar.* “Onlar tanışalı beri birlikte çalışmışlar”⁴⁷.

uñ ü kçe f

Ek, Tuva Türkçesinde son ünlüsü genişlemiş olarak -gala/-gele, -kala/-kele; -ala/-ele şekilleriyle görülür. -g’li şekiller tonlu ünsüzler ve uzun ünlülerle, -k’li şekiller tonsuz ünsüzlerle kullanılır. Bu ekte iki ünlü arasında bulunan -g-’ler düştüğü için ünlülerden sonra -ala/-ele şeklinde gelir ve ünlü ikizleşmesi ortaya çıkar. Uzun ünlülerden sonra bu düşme görülmez: *huvaa-gala* “böleli”.

İşlev olarak Türkiye Türkçesindeki -All zarf-fiiline karşılık gelir ve “-dAn beri” ifadesiyle zaman bakımından sınırlama yapar: *Ugbam Kızıl bar-gala, beş honup tur.* “Ablam Kızıl’a gideli

⁴¹ Rıdvan Öztürk, **Yeni Uygur Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara 1994, s. 109.

⁴² Sultan Mahmut Kaşgarlı, **Modern Uygur Türkçesi Grameri**, Orkun Yayınevi, İstanbul 1992, s. 200.

⁴³ Sultan Mahmut Kaşgarlı, **age.**, s. 204-205.

⁴⁴ Figen Güner Dilek, “Altay Türkçesi”, **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 1067.

⁴⁵ E. R. Tenişev (Red.), **age.**, 1988, s. 479.

⁴⁶ Erdal Şahin, **Hakas Destanı Altın Çüs**, TDAV Yay., İstanbul 2007, s. 46.

⁴⁷ Ekrem Arıkoğlu, “Hakas Türkçesi”, **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 1124.

beş gün oldu”; *Hün aş-kala, eleen ür apardı*. “Güneş batalı çok oldu”; *Olar bo çerge kel-gele, iyi çıl bolgan*. “Onlar buraya geleli iki yıl oldu”⁴⁸.

En eski metinlerden itibaren kullanımını gördüğümüz -GAll ekinin tarihî ve çağdaş lehçelerdeki işlevlerini, yaygın şekillerinden başlayarak, şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Fiilin başlangıç noktasını ifade etmek, zaman sınırlaması yapmak (Göktürk, Uygur, Karahanlı, Kıpçak, Harezmi, Eski Anadolu, Çağatay, Kırgız, Karakalpak, Nogay, Karaçay-Balkar, Kumuk, Türkiye, Türkmen, Özbek, Uygur, Altay, Hakas, Tuva).

2. Fiilin amacını, asıl fiildeki iş, oluş veya hareketin meydana geliş sebebinin bildirmek (Göktürk, Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay, Kırgız, Kazak, Özbek, Kırgız).

3. Yaklaşma işleviyle birleşik fiiller oluşturması (Karahanlı, Çağatay, Yeni Uygur).

4. Gelecek zaman ifadesinde tasvirî fiile gelerek “-mek üzere olmak; -AcAk olmak” anlamıyla kullanılması (Uygur, Karahanlı, Kırgız).

5. Kimi yardımcı fiillerle birlikte yeterlik ifadesi için kullanılması (Uygur, Yeni Uygur).

7. Hareketin aralıksız yapıldığını belirterek zaman bakımından pekiştirme yapması (Yeni Uygur, Türkiye).

6. Zarf-fiilin gösterdiği hareketle asıl fiilin gösterdiği hareketin aynı zaman kesitinde gerçekleştiğini göstermesi (Karahanlı).

8. İşin, hareketin başladığını bildirmesi (Yeni Uygur).

9. Mastar eki işleviyle isim-fiil olarak kullanılması (Göktürk).

Yukarıda da görüldüğü gibi ekin tarihî dönemlerden günümüze en yaygın olan işlevi, işin, hareketin başlangıç noktasını belirtmesi, zaman bakımından sınırlama yapmasıdır. Hatta kimi lehçelerde ekin bu işlevi “beri”, “berbetin” gibi edatlarla genişletilmiş ve işlev güçlendirilmiştir. Ekin “beri” edatıyla kullanılması ilk olarak Eski Anadolu ve Kıpçak Türkçeleriyle başlamış, Çağatay Türkçesiyle devam etmiştir. Günümüzde ise Karakalpak, Nogay, Karaçay-Balkar, Türkiye, Türkmen Türkçelerinde ek “beri” edatıyla birlikte kullanılmaktadır. Nogay Türkçesinde, ayrıca, “berbetin” edatıyla da aynı işlevle kullanılmaktadır.

Fiilin amacını, asıl fiildeki iş, oluş veya hareketin meydana geliş sebebinin bildirme işlevi tarihî lehçelerde daha yaygınken, zaman içerisinde azalmıştır. Karluk grubu lehçelerinde işlek olarak bu işlevi kullanılırken, Kıpçak grubu lehçelerinde kısmen devam etmiş, Oğuz ve Sibiryta grubu lehçelerinde ise ortadan kalkmıştır.

Yukarıdaki tabloya bakıldığında -GAll ekinin bugün çağdaş lehçelerden Yeni Uygur, Özbek ve Kırgız Türkçelerinde çeşitli işlevleriyle yaygın olarak kullanıldığına, diğer lehçelerde ise çok işlek olmasa da kullanımına rastlandığına şahit olunmaktadır.

Türkçenin ilk metinlerinde -gAll şeklinde gördüğümüz ek, ses yapısı bakımından tarihî lehçelerden çağdaş lehçelere kadar yapısını büyük ölçüde muhafaza ederken kimi lehçelerde bazı ses değişiklikleri de geçirmiştir. İlk olarak Oğuz sahasında Eski Anadolu Türkçesinde ekin ilk ünsüzü -g- düşerek -All şekli ortaya çıkmıştır. Oğuz grubunun çağdaş temsilcilerinden Türkiye ve Türkmen Türkçelerinde de aynı durum devam etmektedir. Yine ses olaylarına bağlı olarak ekin Hakas Türkçesinde -ali/eli; Tuva Türkçesinde de -ala/-ele biçimine de rastlanır. Yukarıda da belirtildiği gibi -GAll ekinin genellikle -gan+lı yapısıyla meydana geldiği kabul edilmektedir. -

⁴⁸ Ekrem Arıkoğlu, “Tuva Türkçesi”, **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 1209.

gan+lı yapısı zaman içinde -gan+nı>gannı>ganı ve -gan+lı>gallı>galı şeklinde iki ayrı gelişme göstermiştir⁴⁹. Ek, -GANlı şekliyle bugün Nogay, Karaçay-Balkar ve Kumuk Türkçelerinde kullanılmaktadır. Kırgız Türkçesinde ekin yalnızca -n-'li şekli (-GANlı, -GOnU) görülür. Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde ise hem -n-'li hem de -l-'li şekiller birlikte (Özb. -GAll/-GANlı; Y. Uyg. -GIII/-GInI) kullanılır. Yeni Uygur Türkçesinde ekin -A ünlüsü daralarak -I'ya dönüşmüştür. Tuva Türkçesinde ekin ikinci ünlüsü -I'nın daralarak -A'ya dönüştüğü (-GAIA/-AIA) görülür. Kırgız ve Altay lehçelerinde dudak uyumuna bağlı olarak ekin yuvarlak şekilleri görülür. Belirtilen lehçelerin dışında ek gerek tarihi gerek çağdaş lehçelerde -GAll biçiminde kullanılmaktadır.

- A ekinin fiil a ağı ü rce in eki u ağı l

Tatar dil biliminde daha çok Batı Sibirya Tatarları olarak adlandırılan ve Batı Sibirya bölgesinde yaşayan Sibirya Tatar Türklerinin konuştuğu ağızlar, Kıpçak grubu Türk lehçelerinin günümüzdeki önemli kollarından birini oluşturan Tatar Türkçesinin üç önemli ağız grubundan birini oluşturmaktadır. Tatar Türkçesinin ağızları kendi arasında 1. Orta diyalekt, 2. Batı (Mişer) dialekti, 3. Doğu (Batı Sibirya) diyalekti olmak üzere başlıca üç ağız bölgesine ayrılır⁵⁰. Sibirya Tatarları 300 bine yaklaşan nüfuslarıyla bugün Batı Sibirya'nın Tümen, Baraba, Omsk gibi bölgelerinde oldukça büyük bir alanda dağınık olarak yaşamaktadırlar⁵¹. Sibirya Tatar ağızları da kendi içinde 1. Tobol-İrtiş Bölgesi ağızları (Tümen, Tobol, Saz yöresi, Tevriz ve Tara), 2. Baraba Ağızı, 3. Tom ağızı (Yevište-Çat, Kalmak) olmak üzere üçe ayrılmaktadır⁵².

Sibirya Tatarlarının yaşadığı alan, İdil-Ural bölgesinin doğusundan başlayarak daha doğuda Güney Sibirya lehçelerinin konuşulduğu bölgenin kuzeyine kadar uzanır. Dolayısıyla, Sibirya Tatarlarının yaşadığı coğrafyanın batısında İdil-Ural Türkleri (Tatarlar, Başkurtlar), batı, güney ve güneybatısında Kazak Türkleri, güney ve güneydoğusunda Güney Sibirya Türkleri (Altay, Hakas, Tuva Türkleri) bulunmaktadır. Bu coğrafyanın kuzeyinde ise Ruslar bulunmaktadır.

Görüldüğü gibi, Sibirya Tatar Türkçesi, Tatar Türkçesinin bir ağız olmakla birlikte bulunduğu coğrafya itibarıyla Başkurt, Nogay, Kazak, Kırgız, Karakalpak gibi Kıpçak lehçeleri ve Tuva, Hakas, Altay gibi güney Sibirya lehçeleriyle coğrafi bir yakınlık içindedir. Özellikle Sibirya Tatar Türkçesinin Baraba ve Tom ağızları coğrafi olarak Güney Sibirya lehçelerine daha yakındır. Sibirya Tatar ağızları üzerine yaptığımız incelemelerde, Güney Sibirya Türk lehçeleriyle Sibirya Tatar ağızları arasında çeşitli benzerlikler olduğu görülmüştür. Baraba ve özellikle Tom bölgesi ağızı edebî dile yakın olmakla birlikte Kazak, Kırgız, Tuva, Hakas, Altay gibi Türk lehçelerinden etkilenmiştir.

-GAll eki Sibirya Tatar Türkçesi ağızlarında yaygın olarak çeşitli işlevleriyle kullanılmaktadır. Ek tarihî dönemlerdeki işlevlerini devam ettirirken, zaman içerisinde birtakım yeni kullanım alanları da bulmuştur. Ekin Sibirya Tatar Türkçesi ağızlarındaki kullanımları aşağıdaki gibidir.

1. İ f - fi (a ağı) a ağı u ağı l

İsim-fiil, fiil kök ve gövdelerinin karşılıkları oluş, kılış ve durumları; şahıs ve zamana bağlı olmadan gösteren fiil isimleridir. İsim-fiiller fiildeki oluş, kılış ve durumların adlarını

⁴⁹ Rıdvan Öztürk, **Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil**, TDK Yay., Ankara 1997, s. 232.

⁵⁰ L. T. Maxmutova (Red.), **Tatar Tälânân Dialektologik Süzlâgâ**, Kazan 1969, s. 613.

⁵¹ Ercan Alkaya, **Sibirya Tatar Türkçesi**, Turkish Studies Yay., Ankara 2008, s. 29-32.

⁵² D. G. Tumaşeva, **Dialekti Sibirskix Tatar**, Kazan 1977; Ferit Yusupov, "Sâbâr Tatarları", **Miras**, Kazan 2003/12, s. 35-39.

bildiririler⁵³. Sibiryta Tatar Türkçesinde görülen isim-fiil ekleri -GAll, -IrgA, -U/(I)w ve -mAk'tır. Bunlar içerisinde -GAll eki Sibiryta Tatar Türkçesinde asıl olarak kullanılan mastar ekidir. -IrgA eki ise Tobol-İrtiş ağzlarından Tevriş ağzında mastar eki olarak kullanılır.

Çağdaş Türk lehçelerinde mastar eki olarak kullanımı görülmeyen tarihî lehçelerden ise yalnızca Göktürk Türkçesinde seyrek olarak görülen ekin, Sibiryta Tatar Türkçesi ağzlarının tamamında mastar eki, isim-fiil eki olarak geniş bir kullanımı bulunmaktadır. Ek, bütün fiillere gelir ve fiil ismi yapar. Ek, ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra -ğa/-ge ĭ, tonsuz ünsüzlerden sonra ise -a/-ke ĭ şeklinde görülür. Ayrıca, Saz yöresi ağzında -xa/-xe ĭ biçiminde de görülmektedir: al-ğalı "almak", aıntı-ğalı "avlamak", ulti-ğeli "öldürmek", sat-qalı "satmak", köt-keli "beklemek", yañart-xalı "yenilemek", yitirxeli "yitirmek".

-ğalı/-geli; -qalı/-keli; -xalı/-xeli ekinin olumsuz fiilin önüne getirilen olumsuzluk eki -mA ile yapılmaktadır: al-ma-ğalı "alma-", sıqta-ma-ğalı "ağlama-", pıl-me-geli "bil-me-", kür-me-geli "görme-". Olumsuzluk eki olarak -masqa/-meske şekli de kullanılır⁵⁴: Pabay *ıt-ke ĭ iteti*, pala *ıpaşa ĭ a a iteti*. (DST, 85) "İhtiyar gitmek istiyor, çocuk bırakmak istemiyordu".

ıt-ke ĭ cü e e .

Kişi artınnan köl sip-ke ĭ yaramaytı. (SDM, 65) "Kişinin arkasından kül serpmek iyi değildir."

Pay kür-ge ĭ iteti. (ETD, 200) "Bey görmek istedi".

Polar qaytqaç pır pala ı pa-ğa ĭ kırıştı. (SDM, 130) "Bunlar dönünce bir çocuk ağlamaya başladı".

Qoyaş qunğalaqta küm-ge ĭ yaramıy. (BST, 179) "Güneş batarken ölü gömmek iyi değildir".

Töşnö kim kireg aña eyt-ke ĭ yaramas, yamañğa eytseñ yaman eytedi. (SDM, 91) "Gördüğün düşü herkese anlatmak iyi değildir, kötüye anlatsan kötü yorumlar".

Kön qunğansın, sow in-ke ĭ yaramayt. (ZGTİY, 71) "Güneş battıktan sonra, suya gitmek iyi değildir".

2. a - ff a a u a n l

Sibiryta Tatar Türkçesinde Eski Türkçedeki işleviyle kullanılan bir zarf-fiil ekidir, en yaygın anlamı "-mek için" olup⁵⁵, en çok görülen işlevi fiilin amacını belirtmektir. Eski Türkçede *yadağ yabız bolıtı algalı kelti* "(Oğuzlar) Türklerin piyadesi bozuldu deyip (bizi tutsak) almak için geldiler"⁵⁶; *Kişi oğlı qop ölgeli törümiş* KT K10 "İnsanoğlu hep ölmek için türemiş"⁵⁷ örneklerindeki işlev Sibiryta Tatar Türkçesinde de devam etmektedir. Bu zarf-fiil eki, ek başındaki

⁵³ Zeynep Korkmaz, *age.*, 2003, s. 864.

⁵⁴ D. G. Tumaşeva, *age.*, 1977, s. 85.

⁵⁵ A. Von Gabain, "Eski Türkçe", *Tarihî Türk Şiveleri* (Çev. Mehmet Akalın), TKAE Yay., Ankara 1998, s. 53.

⁵⁶ Talat Tekin, *age.*, 2003, s. 176.

⁵⁷ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1991, s. 75

/ğ, g, k, q/ ünsüzünün korunduğu -ğalı/-geli; -qalı/-keli şekliyle daha çok Kıpçak grubu Türk lehçelerinde kullanılmaktadır⁵⁸. Sibiryâ Tatar Türkçesinde de aynı şekil ve işlevle kullanılmaktadır.

Ek, ünlü ve ünsüz uyumuna bağlı olarak ünlülerden ve tonlu ünlülerden sonra -ğá/-ge t, tonsuz ünsüzlerden sonra ise - a/-re ĭ biçiminde görülür. Saz yöresi ağzında ekin başında bulunan /q, k/ ünsüzü sızıcılaşarak -xa/-xe ĭ biçiminde kullanımı ortaya çıkar.

Итин Ис-евт.

1. İşin, hareketin maksadını, sebebini bildirir.

Gilintsek u ĭ ğá röqset suraytı. (SDM, 17) “Yeni gelin oturmak için izin ister”.

Temir-alıp Taw-alıpmı-da yerge urdı, qılıtsın aldı anı ĩawa ağá (YBT, 71) “Temir Alp, Tav Alp’ı da yere yapıştırdı ve onu boğazlamak için kılıcını eline aldı”:

eñge ĭ tırışapıs. (SDM, 137) “Öğrenmeye çalışıyoruz”⁵⁸

Şunnan soñ ineleriniñ qatımın u ğı a quy suymaqçı pulğannar. (ETD, 198) “Ondan sonra annelerine hatim indirmek amacıyla koyun kesmek istemişler”.

Piske pitonman sıw yörtöp ultırın ĭts-re ĭ (ETD, 202) “Bize içmek için bidonla su getirin”.

Gönnerten pır gönnö ağalı-ıniler kül’e balıx añtı-ğá kitetler. (ZGTİY, 153) “Günlerden bir gün ağabeyli kardeşli göle balık tutmaya gidiyorlar”.

Tsey ĭ re ĭ gepeştik. (ETD, 202) “Çay içelim diye konuştuk”.

Pışni ĩf x’ı x’e t x’ilgen. (ZGTİY, 77) “Bizi alıp gitmek için gelmiş”.

Ul öyöne qaytat ta ollo qasanta sow a ĩaxa utsat. (ZGTİY, 154) “O, evine dönüyor ve büyük kazanda su kaynatmaya girişiyor”.

STT’de -gAll ekinin sebep, amaç işlevi “için, amacıyla” anlamına gelen “pula” edatıyla pekiştirilmiştir.

Uyna-ğá ĩ ĩ a uramqa tsıǵıp kitıptı. (ETD, 166) “Oynamak için sokağa çıkıp gitmiş”.

Uqı-ğá ĩ ĩ a avıltañ kitıptı. (ETD, 166) “Okumak için köyden gitmiş”.

2. Hareketin başlangıç noktasını bildirir:

Anı yeyew e ĩge ĭ Sibırge/Ol yırılıdı. (SDM, 99) “Onu yaya olarak Sibiryâ’ya alıp götürürelî, şarkı söylüyor”.

Seyrek olarak *pirli* “beri” edatıyla da aynı işlevle kullanılır:

Min kil-ge ĭ ĩ ĩ köñ te yamǵır yawatı. (GTD, 39) “Ben geleli beri, her gün yağmur yağıyor”.

⁵⁸ E. R. Tenişev (Red.), *age.*, 1988, s. 478.

Qısmı qaçırıp kitemek tór tıp, yigitni öytir-ge-l-o-a-ı-a. (YBT, 96) “Kızı kaçırıp gidecek diye delikanlıyı öldürmeyi düşünürler”.

Sur qısı upisernı yaratqan, aña parğalı vulğan, igıtsı ğısı pır vay yığıtın yaratqan em şuğa par-ğ-a-l-u-ğan. (ETD, 186) “Büyük kızı subayı sevmiş, onunla evlenmiş; ikinci kızı zengin bir delikanlıyı sevmiş ve onunla evlenmiş”.

Pılar ağası men çiratlap saqla-ğ-a-l-u-ğannar. (CTD, 96) “Bunlar ağabeyiyle birlikte sırayla korumuşlar”.

-ğ-a-l/-ge-l- - a-l/-ke-l-i-

Pı öyte yoqla-ğ-a-l-t-e-i-e? (İTG, 250) “Bu evde uyumak istiyor musunuz?”.

Pallar bñlen Muylğalbar-ğ-a-l-t-e-i. (İTG, 250) “Çocuklarla Muyl’a gitmek istiyoruz”.

Torağa par-ğ-a-l-t-e-i. (KST, 36) “Şehire gitmek niyetindeyim”.

İlgiser püğın kit-ke-l-i-t-e-i? (İTG, 250) “İlgiser bugün gitmek istiyor mu?”.

Alar sıyırlarnı satıp, yañanı al-ğ-a-l-t-e-i-e. (KST, 36) “Onlar ineklerini satıp yenisini almak istiyorlar”.

Pabay kit-ke-l-i-t-e-i, pala-l-u-ş-a-i-a-a-t-e-i. (KST, 35) “Dede gitmek istiyor, çocuk göndermemek için uğraşılıyor”.

Mñne palam par, ul a-ğ-a-l-t-e-i-pirewnı, min a-ğ-a-l-t-e-i-pirewnı. (DST, 85) “İşte benim oğlum var. O birini almak istiyor, ben bir başkasını aldırmaq istiyorum”.

- a-l/-ke-l-i-u-ı -/o-ı -.

Qısmı qunaqqa qayt-a-l-u-ı-ı. (İTG, 250) “Kızım misafirliğe gelmek istiyor”.

Yañı ışkul tös-ke-l-i-u-ı-a. (İTG, 250) “Yeni okul yapmak istiyorlar”.

Sin kit-ke-l-i-o-ı-ı. (İTG, 250) “Sen gitmek istiyorsun”.

Yılqını qarap tormasan, çığıp ur-ke-l-i-o-ı. (İTG, 250) “Ata bakmazsan, çıkıp gitmek ister”.

4. e-er-tu-l-ın-ı-a-e-ın-e-u-anı-ı

STT’de gereklilik ifadesi, fiil ismi olarak kullanılan “-ğalı/gelî; -qalı/-kelî”, “-(U)w”, “-maq/-mek” ve “-ırğa/-ırge” eklerine “kerek/tiyiş” kelimelerinin getirilmesiyle dört şekilde yapılır*.

Sibirya Tatar Tükçesinde en yaygın gereklilik kipi -ğalı/gelî; -qalı/-kelî ekinin üzerine kerek ve tiyış kelimelerinin getirilmesiyle yapılır. -ğalı/gelî; -qalı/-kelî eki Sibirya Tatar Tükçesinde en çok kullanılan mastar ekidir. Bu kip, tespit ettiğimiz örneklerde genellikle 3.

* Adı geçen dört ekin dışında Tümen ağzında bir örnekte **-melâ kirek** şeklinde iki gereklilik yapan unsurun bir arada kullanılmasıyla oluşturulan gereklilik şekli tespit edilmiştir: Anı qul men çışmeytâ. Tâş men **çışmelâ kirek** iken. (BST, 78) “Onu el ile çözmüyorlar. Dişle çözmek gerekirmiş”.

şahıslarla kullanılmıştır. Yalnız; *Sin suğa parğalı tiyışsıñ*, - tip mınıman suğışıp kitıptı. (53-14/ETD, 205) “Suya sen gitmelisin, diye bununla kavga etmiş.” örneğinden hareketle şahıs eki “kerek” ve “tiyış” kelimelerinin sonuna gelmektedir, denilebilir. Buna dayanarak şahıslara göre şöyle bir çekim örneği verilebilir:

min al-ğalı kerekmın/tiyışmın, sin al-ğalı kerekısın/tiyışsın, ul al-ğalı kerek/tiyış, pıs al-ğalı kerekpıs/tiyışpıs, sıs al-ğalı kerekısıs/tiyışsıs, alar al-ğalı kerek/tiyış

Olumsuz şekli iki şekilde görülmektedir. Birincisinde -gelı kerek/tiyış kalıbının sonuna tüğıl “değil” getirilerek; ikincisinde ise fiille -gelı eki arasına olumsuzluk eki getirilerek yapılmıştır:

Kilıp kırgeç kilinnıñ paşına matur yawlıq peyledık, nikaxlanğaç yalanbaş ö geıñ iş tüğıl. (SDM, 84) “Gelin gelince başına güzel bir örtü bağladık, nikâhlanınca baş açık gezmesi lazım (doğru) değil”.

Möndew kişini ö ı egeı me eı. (YBT, 120) “Böyle bir kişiyi öldürmemek gerek”.

İş eıı

1. İş veya hareketin gerçekleşmesi veya gerçekleşmemesinin gerekli olduğunu bildirir:

Gilıntsekke niğe taraq apar-ğaı ge eı, kütsip parğanta. (SDM, 17) “Gelin götürülürken, geline nikâh tarağı götürmek gerek”.

Anta parma-ğaı kerek, anta geyiplı pulasın. (NFG, 250) “Oraya gitmemek gerek, suçlu duruma düşersin”.

Sıske pırer aşagıtay nerse pişir-geı gerek. (NFG, 43) “Size yiyecek bir şeyler pişirmek lazım”.

Tsatırğa utırğats kür-geı ge eı quy. (SDM, 26) “Çadıra girince tabi görmek gerek”.

Pras bulsa ta uğı-ğaı ge ex'. (ZGTİY, 77) “Az da olsa okumak gerek”.

Parf kilmegentsı yox, parf kil-geı ge ex. (NFG, 172) “Gidip gelmeyince olmaz, gidip gelmek gerek”.

Awılta awırtılıx wulsa aarj süx ‘kişin yanart-xaı gerex’ (ZGTİY, 157) “Köyde bir ağırlık (felaket) olsa onun kabrini onarmak gerek”.

Pitseler turasınta ta şalay eyt-ıeı ge eı. (ETD, 150) “Kadınlar hakkında da böyle demek lazım”.

Kil-geı ı iş. (ETD, 151) “Gelmelidir”.

Erkım üşinikın kine sal-ğaı ı iş. (SDM, 64) “Herkes yalnız kendisinininkini koymalıdır”.

Planı waqıtında üte-geı ı iş tip uyl’ayım. (DST, 84) “Planı zamanında yerine getirmeli diye düşünüyorum”.

Pis kartoçka töş-**re** i ostabıs (DST, 123) “Biz fotoğraf çekmekte ustayız”.

7. **ı a t f f e f e ku a n l a l**

Kimi örneklerde “-mAk için” şeklinde de çevrilebilecek olan yapı, gelecek zaman sıfat-fiili işlevini de karşılamaktadır:

Patıma öyalıp qaç- **a** işik tapmayı. (YBT, 78) “Patıma utanıp kaçacak kapı bulamaz”.

Sas qorof xuyğan, qette tsay uts-**xa** sox yux. (ZGTİY, 98) “Sazlık kurumuş, hatta çay koyacak su yok”.

-GAll ekinin Sibirya Tatar Türkçesinde oldukça iş

-gAll Ekinin Sibiryta Tatar Türkçesindeki...

- İ. ARA A A A R R A A AR
- D . D. G. Tumaşeva, *Dra euy f f HX aya*, Kazan 1977.
- D . D. B. Ramazanova, *İ i Dra euy a llnah a e fa a*, Kazan 2001.
- . F. S. Bayazitova, *İ i aya a l*, Kazan 2001.
- D. G. X. Exetov, *aya Dra euy ogt e t*, Kazan 1984.
- . L. V. Dmitriyeva, *azıR a a tñ HX aya*, Leningrad 1981.
- İ . R. S. Barsukova, *a o o nı s o x o o o o İ ş Hogo azıRa x a x nı e o o veşçentı*, Kazan 2004.
- D. G. X. Axatov, *aya Ka a Dra euy ogt a*, Ufa 1977.s
- . D. G. Tumaşeva, *azıR f f HX aya*, Kazan 1968.
- İ . F. Y. Yusupov, *İzüçent e aya Hogo ago a*, Kazan 1986.
- D . L. Celey, *aya Dra euy ogt e i*, Kazan 1947.
- . L. V. Dmitriyeva, *azıR a a tñ HX aya*, Leningrad 1981.
- . D. G. Tumaşeva, *ön a ş İ i*

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/3 Summer 2011